

Bronisław Mikulec

Przemysł cukrowniczy ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1929-1939

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Humaniora 31,
209-231

1976

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Instytut Historii
Wydziału Humanistycznego UMCS

Bronisław MIKULEC

**Przemysł cukrowniczy ziem południowo-wschodnich
Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1929—1939**

Сахарная промышленность в юго-восточных землях Речи Посполитой
в 1929—1939 гг.

L'industrie sucrière des terrains du sud-est de la République de Pologne
en 1929—1939

Praca stanowi część nie opublikowanej jeszcze monografii naukowej, omawiającej przemysł cukrowniczy Galicji i ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1894—1939.

Na wymienionych wyżej terenach w latach 1919—1939 znajdowały się cukrownie w Przeworsku, Chodorowie i w Horodence.¹ Cukrownia w Horodence została wybudowana w 1925 roku przez Spółkę Akcyjną Cukrowni i Rafinerii Przeworsk w celu zapewnienia rafinerii w Przeworsku odpowiedniej ilości surowca do przerobu.²

Odrębności, jakie wytworzyły się na poszczególnych ziemiach polskich w okresie zaborów, wpłynęły na powstanie skłonności separatystycznych w pierwszych latach po wojnie. One to uwarunkowały powstanie trzech

¹ Cukrownia w Przeworsku została wybudowana przez Galicyjskie Akcyjne Towarzystwo Przemysłu Cukrowniczego w Przeworsku w 1895 r. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie z siedzibą w Przemyśle (dalej: WAPP), Małopolskie Towarzystwo Przemysłu Cukrowniczego (dalej: MTC), syg. 51. Księga Uchwał Rady Nadzorczej. Cukrownia w Chodorowie została wybudowana w 1913 r. przez Towarzystwo Akcyjne, które powstało z inicjatywy Kazimierza de Vaux, właściciela dóbr w Chodorowie i przy udziale finansowym Banku Przemysłowego dla Królestwa, Galicji, Lodomerii i Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Związek Zawodowy Cukrowni (dalej: ZZC), syg. 83.

² WAPP, MTC, syg. 52, s. 149. Koszt budowy cukrowni w Horodence wynosił 6 912 000 zł, ziemia 899 000 zł.

odrębnych zrzeszeń, które miały reprezentować interesy przemysłu cukrowniczego poszczególnych dzielnic. Powstały w 1922 r. Związek Małopolskich Cukrowni połączył się ze Związkiem Zawodowym Cukrowni byłego Królestwa Polskiego, Wołynia i Śląska,³ tworząc z pozostałymi cukrowniami Polski odrębną organizację kartelową początkowo w formie Centralnego Biura Sprzedaży,⁴ a później Spółki Handlowej Cukrowni.⁵ Związek Przemysłu Cukrowniczego byłej dzielnicy pruskiej przetradza się w 1921 r. w kartel pod nazwą Związek Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego. Pomiędzy kartelami dochodzi w omawianym okresie do nieporozumień i konfliktów na tle walki o uzyskanie wysokich monopolistycznych zysków.

Sprzeczności, jakie wyłoniły się pomiędzy różnymi grupami cukrowni poszczególnych regionów, doprowadziły do powstania w 1922 r. Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego.⁶ Rada składała się z ośmiu członków, z których czterech reprezentowało Związek Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego, trzech Związek Zawodowy Cukrowni i jeden Związek Małopolskich Cukrowni.⁷

W myśl założeń układu międzyzwiązkowego, zadaniem Rady było: 1) opracowanie podstaw dla przyszłej centralnej organizacji polskiego przemysłu cukrowniczego, 2) reprezentowanie na zewnątrz kraju polskie-

³ Związek Zawodowy Cukrowni powstał w 1906 r. W myśl statutu, najważniejszym zadaniem związku jako organizacji zawodowej było popieranie i rozwój przemysłu cukrowniczego oraz reprezentacja i obrona interesów zarówno całego cukrownictwa, jak i poszczególnych fabryk należących do związku. AAN, ZCC, syg. 1. *Statut Związku Zawodowego Cukrowni Królestwa Polskiego z 1906 r.*

⁴ Centralne Biuro Sprzedaży Cukru zostało zorganizowane 9 września 1921 r. Cukrownie podpisujące akt powołania Centralnego Biura Sprzedaży Cukru zobowiązywały się nie sprzedawać bezpośrednio produkowanego przez siebie cukru, lecz jedynie za pośrednictwem organizacji handlowej. Sprzedaż cukru przez powyższe biuro była dokonywana na podstawie umów z poszczególnymi cukrowniami. AAN, ZCC, syg. 23, s. 1.

⁵ W 1924 r. Centralne Biuro Sprzedaży Cukru zostało przekształcone w Spółkę Handlową Cukrowni Związkowych w Warszawie. Celem spółki było prowadzenie na własny lub komisowy rachunek handlu cukrem i wszelkimi produktami wytwarzanymi przez cukrownie, artykułami mającymi zastosowanie przy fabrykacji cukru, wszelkimi materiałami i maszynami służącymi do budowy i remontu cukrowni oraz prowadzenie składów towarowych. AAN, ZCC, syg. 33, s. 5. *Statut Spółki Handlowej Cukrowni.*

⁶ AAN, ZCC, syg. 124. *Układ międzyzwiązkowy w sprawie powołania Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego z 8 września 1922 r.*

⁷ WAPP, MTC, syg. 118. Związek Małopolskich Cukrowni w Radzie reprezentował dr Ernest Habicht, jego zastępcą był dyrektor cukrowni w Chodorowie, Stanisław Kremer. Dr Ernest Habicht był generalnym pełnomocnikiem Ordynacji Przeworsk oraz prokurentem firmy i rafinerii spirytusu, fabryki wódek, likierów i rumu w Budach Przeworskich. WAPP, MTC, syg. 52, s. 118.

go przemysłu cukrowniczego do chwili stworzenia centralnej reprezentacji, 3) prowadzenie jednolitej polityki polskiego przemysłu cukrowniczego w zakresie aprowizacji kraju i wywozu cukru za granicę.⁸

Faktycznie, zasadniczym celem Rady było zapewnienie cukrowniom poszczególnych związków maksymalnych zysków przez eliminowanie wzajemnej konkurencji oraz prowadzenie odpowiedniej polityki handlowej na rynku wewnętrznym i zagranicznym.

Przemysł cukrowniczy ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w pierwszych latach po wojnie znajdował się w szczególnie trudnych warunkach. Obok konieczności odbudowy zakładów ze zniszczeń wojennych, braku kapitałów inwestycyjnych i obrotowych, odczuwał również deficyt surowca. Zniszczenie w czasie wojny inwentarza żywego i martwego, jak również wyraźne obniżenie się kultury rolnej na omawianym terenie spowodowało znaczne zmniejszenie się plantacji buraków cukrowych oraz duży spadek wydajności z hektara.

W latach 1920/21 powierzchnia uprawy buraków cukrowych stanowiła 7% powierzchni ostatnich lat przed wojną, wydajność z 1 ha spadała o 48,9%.⁹ Na omawianym terenie powierzchnię uprawy z lat 1911/14 osiągnięto dopiero w kampanii 1925/26, przekraczając ją równocześnie o 81,4%.¹⁰

Tab. 1. Produkcja cukru na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1920/21—1928/29 (w wartości cukru białego w kwintalach)

La production du sucre sur les terrains du sud-est de la République de Pologne en 1920/21—1928/29 (en quintaux du sucre blanc)

Kampania	Na ziemiach południowo-wschodnich ogółem	Wskaźnik	Produkcja ziem południowo-wschodnich stanowi procent produkcji Polski
1911/14	240 760	100	4,4
1920/21	7 210	2,9	0,5
1921/22	33 874	14,1	2,1
1922/23	60 183	24,9	2,2
1923/24	94 923	39,4	2,7
1924/25	152 935	63,5	3,4
1925/26	289 982	124,4	5,5
1926/27	322 116	137,9	6,4
1927/28	249 344	103,5	4,9
1928/29	527 248	218,9	7,8

Źródło: WAPP, MTC, syg. 73, 135, 185; AAN, ZCC, syg. 83, 55, 188, 307, 311.

⁸ AAN, ZCC, syg. 124.

⁹ WAPP, MTC, syg. 64—73.

¹⁰ WAPP, MTC, syg. 65.

Po wojnie, od kampanii 1920/21 produkcję cukru jako pierwsza w tej części kraju rozpoczęła cukrownia Chodorów, wytwarzając 2,9% produkcji cukru całej Galicji lat 1911/14. W następnych latach produkcja cukru w tej dzielnicy wzrastała stosunkowo powoli i poziom lat 1911/14 osiągnęła dopiero w kampanii 1925/26. Sytuacja taka była spowodowana przede wszystkim początkowym spadkiem produkcji rolnej, a więc brakiem surowca, co było uwarunkowane zniszczeniami wojennymi. W omawianym okresie produkcja cukru na ziemiach południowo-wschodnich osiągnęła najwyższy poziom w kampanii 1928/29, przekraczając o 118,9% produkcję cukru z lat 1911/14, a udział tej części kraju w ogólnej produkcji cukru wzrósł z 0,5% w kampanii 1920/21 do 7,8% w kampanii 1928/29.

Przesilenie gospodarcze w Polsce, którego początki zaznaczyły się w drugiej połowie 1928 r., wyraźnie zaostrzyło się na tle ogólnoeuropejskiego kryzysu. Trudności gospodarcze najsilniej odczuło rolnictwo, co znacznie osłabiło zdolność nabywczą ludności wiejskiej, a tym samym spowodowało spadek konsumpcji, zmniejszenie się obrotów handlowych i ograniczenie wytwórczości przemysłowej.

Przemysł cukrowniczy, rozwijający się pomyślnie w ostatnich latach, odczuł również bardzo dotkliwie skutki kryzysu. Kryzys spowodował poważny spadek cen na rynku światowym. Wywóz cukru stał się całkowicie nieopłacalny i nie mogły go nawet zrekompensować wysokie ceny na rynku wewnętrznym. Sytuacja ta wpłynęła na podjęcie przez obydwie karatele decyzji o normowaniu produkcji cukru.

Umowa stabilizacyjna pomiędzy Związkiem Zawodowym Cukrowni

Tab. 2. Produkcja cukru na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1928/29—1938/39 (w kwintalach)

La production du sucre sur les terrains du sud-est de la République de Pologne en 1928/29—1938/39 (en quintaux)

Kampania	Na ziemiach południowo-wschodnich ogółem	Wskaźnik	W Polsce ogółem	Wskaźnik	Produkcja ziem południowo-wschodnich stanowi procent produkcji kraju
1928/29	527 248	100	6 723 410	100	7,8
1929/30	429 157	93,4	8 342 670	124,1	5,8
1930/31	421 115	79,8	6 980 510	103,8	6,1
1931/32	357 343	67,7	4 337 560	66,0	8,2
1932/33	295 702	56,1	3 759 830	55,9	7,8
1933/34	223 782	43,0	3 098 930	46,1	7,2
1934/35	197 202	37,4	4 013 790	59,7	4,9
1935/36	314 289	59,6	4 001 397	59,5	7,8
1936/37	266 095	50,4	4 120 664	61,3	6,4
1937/38	326 336	62,7	5 058 649	75,2	6,4
1938/39	321 558	60,9	4 913 098	73,1	6,5

a Związkiem Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego została podpisana 15 października 1929 r. Umowa stabilizowała kontyngenty wewnętrzne na okres pięcioletni (1930/31—1934/35).¹¹ Zasadniczym celem powyższej umowy było dostosowanie produkcji cukru w Polsce do kryzysowych możliwości konsumpcji, a tym samym utrzymanie wysokiej jego ceny na rynku wewnętrznym i zapewnienie sobie odpowiednich zysków nawet w okresie kryzysu ekonomicznego.

W latach powojennych produkcja osiągnęła najwyższy poziom w kampanii 1928/29. Był to ostatni rok dobrej koniunktury. Od kampanii 1929/30 produkcja cukru na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej zaczęła się obniżać. Najniższy jej poziom notujemy w kampanii 1934/35, kiedy produkcja wynosiła 37,4% kampanii 1928/29. Należy podkreślić, że spadek produkcji w okresie kryzysu na ziemiach południowo-wschodnich był większy o 4% aniżeli w zachodniej Polsce i o 8,7% niż w całym kraju.

Pierwsze oznaki poprawy koniunktury, zaznaczyły się w kampanii 1935/36. W następnych latach po okresie kryzysowym mimo powolnego wzrostu produkcji cukru nie osiągnęła ona jednak do końca omawianego okresu poziomu kampanii 1928/29. Najwyższy wskaźnik uzyskała w kampanii 1937/38, kształtując się na poziomie 62,7% kampanii 1928/29, a w ostatniej kampanii 1938/39 omawianego okresu spadła do 60,9%.

KOSZTY WŁASNE PRODUKCJI

Wielkość produkcji cukru nie pozostawała bez wpływu na koszty własne produkcji, dane w tym zakresie ilustruje tabela 3.

Z danych zawartych w tabeli 3 wynika, że koszty własne produkcji 1 q cukru począwszy od roku kampanijnego 1928/29 obniżyły się i w kampanii 1932/33 wynosiły 57,9% kosztów kampanii 1927/28. Powyższe koszty wzrosły w okresie dwóch ostatnich kampanii kryzysowych. Wzrost ten był spowodowany dużym spadkiem produkcji oraz podniesieniem się cen na materiały pomocnicze. Spadek produkcji spowodował wzrost kosztów amortyzacyjnych na 1 q cukru oraz odpisów procentowych. Najniższy poziom kosztów własnych notujemy w pierwszej kampanii pokryzysowej 1935/36, wynosiły one 37,4% kosztów kampanii 1927/28.

RODZAJE PRODUKOWANEGO CUKRU

W okresie kryzysu oraz depresji pokryzysowej wyraźnie obniżył się w stosunku do poprzedniego okresu procent produkcji rafinady na rzecz kryształu. Spadek ten uwarunkowany był zmniejszeniem się konsumpcji wewnętrznej oraz brakiem popytu na rynku zagranicznym na ten droż-

¹¹ AAN, ZZC, syg. 157.

szy gatunek cukru. Z 85,8% ogólnej produkcji kampanii 1927/28 produkcja rafinady spadła do 40,1% kampanii 1928/29 i kształtowała się przeciętnie na poziomie 38,8% w latach 1929/30—1934/35, a w kampanii 1937/38 obniżyła się do 34,3%.

Tab. 3. Koszty własne produkcji cukru łącznie z opakowaniem bez podatku obrotowego w cukrowniach Przeworsk i Horodenka w latach 1927/28—1937/38 (w złotych)

Les coûts de production du sucre l'emballage compris, sans addition de fonds de roulement, aux sucreries de Przeworsk et Horodenka en 1927/28—1937/38 (en zlotys)

Kampania	Koszt produkcji 1 q cukru	Podatki na 1 q cukru	Amortyzacja na 1 q cukru	Procenty na 1 q cukru	Koszty ogólne na 1 q cukru	Wartość melasy i wyřków na 1 q cukru	Koszt własny produkcji 1 q cukru
1927/28	86,9	2,7	12,2	15,0	117,0	2,8	114,2
1928/29	68,3	0,8	5,4	7,5	82,1	3,3	78,8
1929/30	63,9	0,5	5,8	8,2	78,4	2,9	75,5
1930/31	58,5	0,6	6,6	6,9	72,6	0,8	71,8
1931/32	54,7	0,5	8,2	5,9	69,3	2,4	66,9
1932/33	51,9	2,2	9,6	3,9	67,5	1,3	68,2
1933/34	50,2	2,9	11,9	4,4	69,4	1,3	68,2
1934/35	55,2	1,2	16,5	4,7	77,9	2,1	75,4
1935/36	37,1	0,9	2,9	3,4	50,3	1,4	42,8
1936/37	48,4	0,9	3,7	3,8	56,8	1,8	55,0
1937/38	43,4	0,7	3,0	3,4	50,6	1,5	49,0

Źródło: WAPP, MTC, syg. 93, s. 48.

Tab. 4. Produkcja różnych gatunków cukru w cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1928/29—1937/38 (w kwintalach)

La production de diverses sortes de sucre aux sucreries du sud-est de la République de Pologne en 1928/29—1937/38 (en quintaux)

Kampania	Rafinada	Kryształ	Ogólna produkcja cukru	Rafinada stanowi procent ogólnej produkcji cukru
1927/28	217 913	31 431	249 344	85,8
1928/29	211 869	315 379	527 248	40,1
1929/30	208 195	283 962	429 157	42,5
1930/31	156 254	264 861	421 115	37,1
1931/32	129 365	227 979	357 343	36,2
1932/33	118 177	177 531	295 702	39,9
1933/34	92 732	126 050	223 788	41,4
1934/35	69 458	127 774	197 202	36,1
1935/36	109 779	204 510	314 289	34,9
1936/37	100 340	165 755	266 095	37,7
1937/38	111 880	214 446	326 336	34,3

Źródło: WAPP, MTC, syg. 73; AAN, ZZC, syg. 311, 328.

Tab. 5. Czysty zysk i dywidenda wypłacana akcjonariuszom cukrowni i rafinerii Przeworsk w latach 1930/31—1937/38
 Le profit et le dividende payé aux actionnaires de la sucrerie et raffinerie de Przeworsk en 1930/31—1937/38

Kampania	Czysty zysk ogółem złotych	Dywidenda %	Superdy- widenda
1930/31	231 461	3	—
1931/32	311 956	5	—
1932/33	814 451	5	1
1933/34	1 798 018	5	4
1934/35	734 758	5	—
1935/36	532 436	5	—
1936/37	652 403	5	—
1937/38	46 359	3	—

Źródło: WAPP, MTC, syg. 126, 127.

WIELKOŚĆ ZYSKÓW

Mimo kryzysu cukrownie osiągały duże dochody, co było związane z utrzymaniem się stosunkowo wysokiej ceny na cukier, ze spadkiem kosztów własnych produkcji, kosztów siły roboczej oraz znacznym obniżeniem się cen na buraki.

W przeciągu 8 lat Spółka Akcyjna w Przeworsku osiągnęła 4 384 084 zł zysku, przy czym najwyższy zysk przypadł na kampanię 1934/35, w której koszt produkcji 1 q cukru był najniższy. W roku tym wypłacono również najwyższą dywidendę akcjonariuszom. Osiągnęła ona wraz z superdywidendą 9%.

Pomyślne wyniki finansowe spółki umożliwiły prowadzenie działalności inwestycyjnej w całym omawianym przez nas okresie.

INWESTYCJE — MODERNIZACJA CUKROWNI

Cukrownie ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej ze względu na zniszczenia, jakie poniosły w czasie działań wojennych w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, były zmuszone odbudować swoje zakłady. W trakcie odbudowy dokonały one również niezbędnych udoskonaleń, w związku z tym na ten okres przypada ich główny wysiłek inwestycyjny. W następnych latach nakłady inwestycyjne nie były duże i wiązały się głównie z rozbudową surowni, magazynów, składów cukru, jak również z wprowadzeniem różnych urządzeń wpływających na usprawnienie procesu technologicznego, przez co uzyskiwano zwiększenie zdolności produkcyjnej zakładów, większą wydajność cukru i oszczędność materiałów pomocniczych.

W kampanii 1931/32 wybudowano przy cukrowni w Przeworsku dwie suszarnie systemu Passburga.¹² W 1933 r. wybudowano nową kotłownię

¹² WAPP, MTC, syg. 58, s. 2. *Księga protokołów zarządu.*

dostosowaną do przerobu dobowego 18 000 q buraków. W kotłowni za-
instalowano dwa kotły, z których każdy stanowił 750 m² powierzchni
ogrzewalnej o ciśnieniu 25 atmosfer.¹³ Wprowadzono nowe urządzenia do
pełnego wykorzystania wartości opałowej węgla. Gazy kominowe zostały
skierowane do suszarni wytlóków przez ekonomajzer, w wyniku czego
zwiększono sprawność suszarni do 200 q wysłódków suszonych na dobę.¹⁴
W obydwu kotłach wybudowano przegrzewacze pary. Stosując powyższe
urządzenia wykorzystano otrzymywane ciepło do 85%.

Wprowadzono nowe urządzenia do węgla. Pozwoliły one na przenie-
szenie węgla ze zbiornika pionowym podnośnikiem, który podawał go po-
ziomowemu przenośnikowi wzdłuż kotłowni, następnie umieszczonemu na
pewnej wysokości zbiornikowi o pojemności około dwugodzinnego zapo-
trzebowania na węgiel, wagom automatycznym oraz zbiornikom nad pa-
leniskami kotłów. Koszt powyższych inwestycji w r. 1933 wyniósł
152 000 zł.¹⁵

Nakłady inwestycyjne w cukrowni Przeworsk w latach 1929—1933
wynosiły ¹⁶: 1929 — 403 000 zł, 1930 — 1 048 000 zł, 1931 — 206 000 zł,
1932 — 79 000 zł, 1933 — 1 520 000 zł.

W 1937 r. w Przeworsku zainstalowano jedną pompę wodną wirowo-
-turbinową z silnikiem elektrycznym do soków, jedną pompę wirowo-tur-
binową z silnikiem elektrycznym do wody na dyfuzję oraz jedną pompę
do odcieków z wirówek. Zaprojektowano również jeden przenośnik do
wytłoków długości 33,5 m w celu usprawnienia odbioru wytłoków przez
furmanki. Koszt inwestycji wyniósł 130 000 zł.¹⁷

W 1938 r. wybudowano magazyn cukru, pakownię, instalację do wy-
żymania wytłoków, wykonano roboty ziemne przy nowych odstojnikach
dla wód odpływowych, zainstalowano trzy wirówki.¹⁸ W tym roku wy-
konano również urządzenia do oczyszczania chemicznego i mechaniczne-
go wód oraz prasownię wytłoków. Zaprojektowano także rekonstrukcję
urządzeń wewnątrz budynków fabrycznych, ze względu na to, że cukrow-
nia posiadała dużo przestarzałych urządzeń, szczególnie w surowni, w któ-
rej wszystkie schody były drewniane, to stawiało ją na dalekim miejscu
w porównaniu z innymi cukrowniami.¹⁹

W wymienionych latach szereg inwestycji przeprowadzono również
w cukrowni Horodenka. Wpłynęły one między innymi na znaczne zmniej-
szenie zużycia materiałów, co ilustruje tabela 6.

¹³ WAPP, MTC, syg. 58, s. 93.

¹⁴ *Ibid.*, s. 93.

¹⁵ WAPP, MTC, syg. 167.

¹⁶ *Loc. cit.*

¹⁷ WAPP, MTC, syg. 59, s. 133.

¹⁸ *Ibid.*, s. 259.

¹⁹ WAPP, MTC, syg. 60, s. 46 i 50. Materiały na posiedzenia zarządu.

Tab. 6. Procentowe porównanie zużycia materiałów w cukrowni Horodenka w latach 1935/36—1938/39

La comparaison de pourcentage de l'utilisation des matériaux à la sucrerie Horodenka en 1935/36—1938/39

Materiały	1935/36	1936/37	1937/38	1938/39
przerób	6,3	7,1	7,4	6,0
Węgiel próby i produkcja	0,5	0,9	0,4	0,2
Razem	6,9	8,0	7,5	6,2
Kamień wapienny	5,7	6,2	6,1	4,6
Koks	0,7	0,8	0,7	0,5
Smary	3,0 kg	3,5 kg	3,0 kg	2,7 kg
Pilniki dyfuzyjne	0,3 szt.	0,4 szt.	0,4 szt.	—
Noże dyfuzyjne	0,8 szt.	0,6 szt.	0,8 szt.	0,8 szt.

Źródło: WAPP, MTC, syg. 167, k. 189, syg. 58, k. 93.

Z tabeli wynika, że w kampanii 1938/39 zużycie węgla w porównaniu z kampanią 1937/38 zmniejszyło się o 1,2%, kamienia wapiennego o 1,5%, koksu o 0,2%, smarów o 0,4%, noży dyfuzyjnych o 0,1 sztuk.

Zmniejszenie zużycia węgla nastąpiło w wyniku przeróbki wyparki i wurników. Oszczędność na koksie i kamieniu wapiennym uzyskano na skutek prowadzenia nowoczesnej metody defekacji (Troye).²⁰ Zmniejszenie liczby zużytych pilników do ostrzenia noży dyfuzyjnych uzyskano dzięki zainstalowaniu stacji ostrzenia noży. Koszt ostrzenia noży wynosił dawniej na 1000 q przerobionych buraków 2,1 zł, a po wprowadzeniu powyższego urządzenia zmniejszył się do 1,5 zł, czyli o 25%.²¹

KAPITAŁY ZAKŁADOWE

Kapitały zakładowe cukrowni ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie lat 1929—1939 nie uległy zmianie i kształtowały się na poziomie osiągniętym do 1928 r. W porównaniu z kapitałami cukrowni zrzeszonych w Spółce Handlowej Cukrowni Związkowych²² były one stosunkowo duże, a kapitał zakładowy cukrowni Chodorów był najwyższy spośród wszystkich cukrowni należących do Związku Zawodowego Cukrowni.²³

Kapitały cukrowni ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej stanowiły 13% kapitału zakładowego 32 cukrowni należących do Spółki

²⁰ Przy zastosowaniu tej metody przez cukrownię w Przeworsku i Wożuczynie zapotrzebowanie roczne na kamień ca 80 000 q dawało oszczędności na kamieniu od 30—40 tysięcy zł rocznie. WAPP, MTC, syg. 60, s. 5.

²¹ WAPP, MTC, syg. 60, s. 55.

²² AAN, ZZC, syg. 133, 211.

²³ AAN, ZZC, syg. 133.

Handlowej Cukrowni.²⁴ Akcje kapitałów zakładowych cukrowni ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w zdecydowanej większości znajdowały się w rękach polskich. W cukrowni Przeworsk na 11 000 sztuk akcji po 500 zł w 1931 r. w rękach akcjonariuszy zagranicznych znajdowały się tylko 93 akcje o wartości 46 000 zł co stanowiło 0,8%.²⁵

Do 1931 r. głównym posiadaczem akcji Spółki Akcyjnej w Przeworsku była rodzina Lubomirskich, w której rękach znajdowało się 57% akcji.²⁶ W 1932 r. akcje Andrzeja i Jerzego Rafała Lubomirskich przejął Bank Cukrownictwa, w związku z tym stał się on właścicielem ponad 54% akcji Spółki Akcyjnej w Przeworsku.²⁷ Ponadto, w rękach innych banków znajdowało się 238 akcji, w związku z tym udział kapitału bankowego w kapitale zakładowym Towarzystwa wynosił 56,7%.²⁸

Do instytucji naukowych i kościelnych należały 352 akcje, co stanowiło 32%.²⁹ W rękach przedstawicieli wolnych zawodów, urzędników i duchowieństwa znajdowało się 3% akcji.³⁰ Wliczając do wymienionych 0,8% akcji pozostających w rękach niepolskich, uzyskujemy 63,7% akcji, które znajdowały się poza kapitałem obszarniczym. Powyższe obliczenia wskazują, że w kapitałach własnych cukrowni ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej kapitał obszarniczy został w latach trzydziestych definitywnie zastąpiony przez kapitał bankowy.

BAZA SUROWCOWA

Zmniejszenie się produkcji cukru w okresie kryzysu spowodowało znaczne ograniczenie plantacji buraków cukrowych. Dane w tym zakresie ilustruje tabela 7.

Obszar plantacji buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej zaczął się zmniejszać już od kampanii 1929/30 i najniższy jego wskaźnik w okresie kryzysu przypada na kampanię 1934/35, w której kształtował się na poziomie 41% kampanii 1928/29.

²⁴ AAN, ZCC, syg. 133, 211.

²⁵ WAPP, MTC, syg. 167, s. 48. Ankiety statystyczne, informacje do czasopism.

²⁶ Z rodziny Lubomirskich najwięcej akcji posiadali: Jerzy Rafał 3457 (31%), Andrzej Lubomirski — 2345 (21%), Muzeum miasta Przeworska — *Protokoły walnych zgromadzeń akcjonariuszy od 1930—1935*.

²⁷ WAPP, MTC, syg. 146, s. 10. W roku tym Bank Cukrownictwa zakupił od Lubomirskich 4800 akcji imiennych i 1200 na okaziciela.

²⁸ Akcje te były w posiadaniu następujących banków: Banku Gospodarstwa Krajowego we Lwowie (36), Banku Unii w Polsce (919), Warszawskiego Banku Dyskontowego (111).

²⁹ Z instytucji naukowych akcje Spółki posiadała Polska Akademia Umiejętności (250), Zakłady Ossolińskich (909). Posiadaczem akcji była również Kapituła Katedralna w Przemyślu (12). Muzeum miasta Przeworska — *Protokoły walnych zgromadzeń...*

³⁰ Muzeum miasta Przeworska — *Protokoły walnych zgromadzeń...*

Tab. 7. Obszar plantacji buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1928/29—1938/39 (w hektarach) w porównaniu z powierzchnią plantacji w Polsce i cukrowni Związku Zawodowego Cukrowni
 La surface des plantations de la betterave sucrière sur les terrains du sud-est de la République de Pologne en 1928/29—1938/39 (en hectares) par rapport à la surface des plantations dans toute la Pologne et des sucreries du Syndicat Professionnel des Sucreries

Kampania	Na ziemiach południowo-wschodnich ogółem	Wskaźnik	W Polsce ogółem	Plantacje ziem południowo-wschodnich stanowią procent plantacji kraju	Plantacje ziem południowo-wschodnich stanowią procent plantacji Związku Zawodowego Cukrowni
1928/29	19 869	100	230 385	8,6	16,1
1929/30	19 194	96,6	242 014	7,9	14,8
1930/31	13 562	68,2	180 814	7,5	16,3
1931/32	11 073	55,7	114 899	8,0	16,4
1932/33	10 259	51,6	114 899	8,8	19,4
1933/34	8 154	43,3	98 249	8,3	18,3
1934/35	9 758	48,9	111 989	7,7	16,8
1935/36	10 625	53,4	118 743	8,1	16,4
1936/37	10 625	53,4	122 119	8,6	15,8
1937/38	11 455	57,6	146 239	8,6	15,8

Źródło: WAPP, MTC, syg. 64—73, 144; AAN, ZZC, syg. 83, 157, 185.

W następnych latach obserwujemy stopniowy ich wzrost. Do końca omawianego okresu nie osiągnęły jednak poziomu kampanii 1928/29. W 1938 r. obszar plantacji wynosił 59,9% kampanii 1928/29.

Tereny ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej najbardziej odczuły skutki kryzysu rolnego. Były one związane z brakiem przemysłu na tym terenie, spadkiem cen na produkty roślinne i zmniejszeniem się zapotrzebowania na ziemniaki z powodu ograniczenia kontyngentów gorzelnii. Duży spadek powierzchni upraw buraków cukrowych w tej części kraju spowodował poważne ograniczenie i tak niskich zarobków ludności rolniczej, a tym samym ogólne obniżenie się kultury rolnej i poziomu życia ludności wiejskiej.

12 lutego 1934 r. Lwowska Izba Rolnicza wystosowała memoriał do władz w sprawie zwiększenia kontyngentów cukru dla cukrowni, a szczególnie dla cukrowni Horodenka. Spowodowałyby to poszerzenie obszaru plantacji buraków i tym samym wpłynęłoby na wzrost zatrudnienia w rolnictwie oraz na zwiększenie się zarobków ludności rolniczej znajdującej się w szczególnie trudnych warunkach z powodu kryzysu.³¹

³¹ WAPP, MTC, syg. 508, s. 2. Sprawy plantacyjne cukrowni Horodenka. Me-

W okresie 1929/30—1937/38 udział ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w ogólnej powierzchni plantacji w kraju wynosił przeciętnie 8,1%. W stosunku do cukrowni Związku Zawodowego Cukrowni plantacje tej części kraju stanowiły 16,5%. Na podkreślenie zasługuje fakt, że spadek powierzchni plantacji cukrowni Związku Zawodowego Cukrowni w okresie kryzysu był większy od spadku na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej, w związku z tym w kampanii 1932/33 udział tej części kraju w ogólnej powierzchni upraw buraków cukrowych cukrowni zrzeszonych w powyższym związku wzrósł do 19,4% i 18,3% w kampanii 1933/34.

Tab. 8. Plantacje małej i dużej własności w cukrowniach Przeworsk i Horodenka w latach 1929/30—1938/39 (w hektarach)

Les plantations de petites et grandes propriétés aux sucreries de Przeworsk et Horodenka en 1929/30—1938/39 (en hectares)

Kampania	Cukrownia Przeworsk		Cukrownia Horodenka	
	powierzchnia plantacji	plantacje własności małej	powierzchnia plantacji	plantacje małej własności
1929/30	6911	30,9	4413	41,2
1930/31	4887	25,1	3302	29,9
1932/33	4150	20,1	2401	28,0
1931/32	3890	18,9	2149	22,2
1933/34	3551	19,6	1856	27,6
1934/35	3250	20,8	1852	28,6
1935/36	3748	25,7	2022	27,1
1936/37	3418	28,3	2848	51,7
1937/38	4033	37,3	2555	40,0
1938/39	4108	43,6	2765	42,9

Zródło: WAPP, MTC, syg. 64—73.

Plantacje małej własności, które w okresie kampanii 1929/30 wzrosły do 30,9% w cukrowni Przeworsk i 41,2% w cukrowni Horodenka, w okresie kryzysu zmniejszyły się do 18,9% w cukrowni Przeworsk i 22,2% w cukrowni Horodenka. Ponowny wzrost tych plantacji nastąpił dopiero pod koniec omawianego okresu, osiągając 43,6% w kampanii 1938/39 w cukrowni Przeworsk i 42,9% w cukrowni Horodenka.

W omawianym okresie duże zmiany nastąpiły również w zakresie transportu buraków cukrowych do cukrowni. Do okresu kryzysu główną

moriał żądający zwiększenia plantacji buraków cukrowych w województwie lwowskim wiązał się z tym, że spadek plantacji na tym terenie po województwie śląskim był największy. W r. 1934 w województwie lwowskim powierzchnia uprawy buraków cukrowych zmniejszyła się w stosunku do r. 1928 o 70%. Związek Izb i Organizacji Rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej — Materiały do projektu rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej o obrocie cukrem.

rolę w transporcie buraków do cukrowni odgrywał transport kolejowy, przy czym do cukrowni Przeworsk w kampanii 1929/30 koleją dowożono 83,3% buraków, a do cukrowni Horodenki 65%.³²

W rejonie cukrowni Przeworsk ważną rolę spełniała linia wąskotorowa Przeworsk—Dynów, na którą w wymienionym roku przypadało 12% ogólnych przewozów. Od kampanii 1930/31 obserwujemy spadek przewozów kolejowych, przy czym w cukrowni Przeworsk najmniejszy przewóz tym środkiem transportu przypadał na kampanię 1936/37. W następnych latach nastąpił nieznaczny wzrost udziału przewozów kolejowych, były one jednak w ostatniej kampanii omawianego okresu niższe w cukrowni Przeworsk o 13,3%, w cukrowni Horodenka o 19,5%, aniżeli w kampanii 1929/30.³³

Wzrost udziału transportu kołowego w dostawach buraków do cukrowni w okresie kryzysu był związany z obniżeniem się cen na transport konny i za wszelkie inne prace i usługi ludności wiejskiej. Szersze niż w poprzednim okresie korzystanie przez cukrownie z wymienionego transportu przynosiło dodatkowe korzyści, a tym samym wpływało na zmniejszenie kosztów produkcji.

Od kampanii 1930/31 ceny buraków zostały podzielone na dwie kategorie, a mianowicie na cenę wyższą, płaconą za buraki kategorii A, przeznaczone do produkcji cukru na potrzeby krajowe i na cenę niższą, płaconą za buraki kategorii B, przeznaczone do produkcji cukru na eksport.³⁴ Zróznicowanie to miało na celu częściowe wyrównanie strat ponoszonych przez cukrownie w związku z wywozem cukru na rynki zagraniczne po cenach niższych od kosztów produkcji.

W okresie kryzysu spadek cen buraków notujemy od kampanii 1932/33. Charakterystyczny jest fakt, że do końca omawianego okresu ceny buraków stale obniżały się, a w kampanii 1938/39 cena buraków kategorii A obniżyła się w stosunku do r. 1930/31 o 39%, a kategorii B o 23%.

Mimo spadku cen buraków w okresie kryzysu plantatorzy uzyskiwali jednak większe korzyści z uprawy buraków aniżeli z innych ziemioplodów, ponieważ spadek ceny ziemniaków wynosił w tym samym czasie 64%, pszenicy i żyta 62%, jęczmienia browarnego 54%, owsa 60%.

Mimo dużego zmniejszenia się powierzchni upraw buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie kryzysu charakterystyczny jest fakt, że wydajność plonów z 1 ha nieznacznie wzrosła w stosunku do lat 1920/29. Szczegółowe dane w tym zakresie ilustruje tabela 10.

Przeciętna wydajność w latach 1930/31—1938/39 wynosiła 196 kwint-

³² WAPP, MTC, syg. 64—73.

³³ *Loc. cit.*

³⁴ AAN, ZZC, syg. 55, s. 102.

Tab. 9. Ceny buraków płacone plantatorom przez cukrownie ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej z rozbiciem na buraki kategorii A i B w latach 1930/31—1938/39 (w złotych za 1 kwintal)

Les prix de la betterave sucrière payés aux plantateurs par les sucreries des terrains du sud-est de la République de Pologne selon les catégories A et B de betterave en 1930/31—1938/39 (en zlotys pour 1 quintal)

Kampania	Buraki kat. A		Ogółem buraki kat. A	Buraki kat. B		Ogółem buraki kat. B
	cena gotówkowa	wartość naturaliów		cena gotówkowa	wartość naturaliów	
1930/31	5,35	1,0	6,35	3,0	0,65	3,65
1931/32	5,35	1,0	6,35	2,0	0,65	2,66
1932/33	4,65	0,90	5,55	1,83	0,60	2,43
1933/34	4,45	0,90	5,35	1,63	0,60	2,23
1934/35	4,00	0,85	4,85	2,30	0,55	2,85
1935/36	3,59	0,80	4,39	2,30	0,55	2,85
1936/37	3,58	0,79	4,37	2,20	0,50	2,70
1937/38	3,58	0,15	3,73	2,20	0,62	2,82
1938/39	3,60	0,22	3,82	2,20	0,62	2,82

Źródło: AAN, ZZC, syg. 55, s. 37 i 100, syg. 43, s. 43; WAPP, MTC, syg. 73, s. 30—38, syg. 121, s. 244.

Tab. 10. Przeciętna wydajność buraków cukrowych z 1 ha na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1928/29—1938/39

Le rendement moyen de la betterave sucrière pour 1 hectare sur les terrains du sud-est de la République de Pologne en 1928/29—1938/39

Kampania	Przeciętnie q z 1 ha	Wskaźnik
1928/29	180	100
1929/30	170	94,4
1930/31	209	126,1
1931/32	209	126,1
1932/33	196	108,8
1933/34	187	103,8
1934/35	171	95,0
1935/36	206	114,4
1936/37	187	103,7
1937/38	201	110,6
1938/39	199	110,5
Przeciętnie za lata 1930/31—1938/39		108,8

Źródło: WAPP, MTC, syg. 64—73, 144, 185; AAN, ZZC, syg. 83, 157.

tali z 1 ha, czyli była wyższa o 33 q z 1 ha od przeciętnej wydajności w latach 1920/21—1929/30.

Zbiory buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej kształtowały się w omawianym okresie przeciętnie na poziomie 69% globalnych zbiorów kraju, przy czym największy wskaźnik

Tab. 11. Zbiory buraków cukrowych na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1929/30—1937/38 (w tonach) w porównaniu ze zbiorami całego kraju i Związku Zawodowego Cukrowni

Les récoltes de la betterave sucrière sur les terrains du sud-est de la République de Pologne en 1929/30—1937/38 en tonnes, par rapport aux récoltes de tout le pays et du Syndicat Professionnel des Sucrieries

Kampania	Na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej ogółem	Wskaźnik	W Polsce ogółem	Wskaźnik	Zbiory południowo-wschodniej Rzeczypospolitej stanowią procent zbiorów kraju	Zbiory południowo-wschodniej Rzeczypospolitej stanowią procent zbiorów Zw. Zaw. Cukrowni
1929/30	327 489	100	5 104 568	100	6,4	15,7
1930/31	283 752	86,6	4 655 597	91,2	6,1	15,7
1931/32	232 210	70,9	2 758 407	54,9	8,4	17,9
1932/33	193 521	59,1	2 365 117	46,3	8,1	18,6
1933/34	138 649	42,3	1 862 873	36,4	7,4	18,1
1934/35	125 546	38,6	2 570 277	50,3	4,8	12,1
1935/36	186 190	56,4	2 496 649	48,9	7,4	15,1
1936/37	170 204	51,1	2 588 857	50,7	6,5	15,6
1937/38	130 728	70,4	3 252 124	63,9	7,1	14,1

Zródło: WAPP, MTC, syg. 64—73, 185; AAN, ZZC, syg. 83, 157.

występował w kampanii 1931/32 w wysokości 8,4%, najniższy w kampanii 1934/35 — 4,8%.

W stosunku do cukrowni zrzeszonych w Związku Zawodowym Cukrowni zbiory ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej kształtowały się przeciętnie w latach 1929/30—1937/38 na poziomie — 15,4%.

Duży spadek powierzchni upraw buraków cukrowych w okresie lat 1929/30—1934/35, mimo wzrostu wydajności z 1 ha, spowodował znaczne zmniejszenie się ich zbiorów. Najniższy poziom produkcji buraków cukrowych w okresie kryzysu notujemy w kampanii 1934/35, wynosił on 35,2% kampanii 1928/29. W okresie następnych lat nastąpił częściowy wzrost zbiorów i w ostatnim roku przed wojną wynosiły 62,7% kampanii 1928/29.

SIŁA ROBOCZA

Bezpośrednim następstwem kryzysu przemysłowego było pogorszenie się sytuacji klasy robotniczej. Zmniejszenie się produkcji w poszczególnych gałęziach przemysłu było związane ze spadkiem zatrudnienia w przemyśle. Stały wzrost wolnych rąk do pracy pozwalał przedsiębiorcom na obniżanie płac i na intensyfikację pracy. Realizacja powyższych przedsięwzięć była możliwa ze względu na to, że na każde wolne miejsce do pra-

cy zgłaszały się dziesiątki bezrobotnych gotowych podjąć się pracy za minimalną nawet opłatą.

Najsilniej negatywne skutki tego zjawiska zarysowały się na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej ze względu na bardzo duże przeludnienie wsi. Spowodowało to radykalizację mas i wzrost sytuacji rewolucyjnej. Cukrownie ziem południowo-wschodnich począwszy od 1930 r. wprowadziły pracę na cztery zmiany, aby przynajmniej częściowo rozładować bezrobocie.³⁵

W cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej pracą na cztery zmiany objęto od 50 do 70% robotników.³⁶ Wprowadzenie pracy na cztery zmiany przyczyniło się do znacznego wzrostu zatrudnienia przy utrzymaniu się produkcji na poprzednim poziomie, lub nawet jej spadku. W kampanii 1931/32 w cukrowni Przeworsk produkcja w porównaniu z kampanią 1930/31 zmniejszyła się o 35%, a zatrudnienie natomiast wzrosło o 35%.³⁷

W okresie lat 1928/29—1933/34 zatrudnienie wzrosło o 30,2%, gdy w tym samym czasie produkcja cukru zmniejszyła się o 57%. W kampanii 1938/39 produkcja w stosunku do roku 1933/34 zwiększyła się o 5,7% zatrudnienie natomiast wzrosło w tym samym czasie o 18%. W omawianym okresie wzrosła również liczba robotników stałych w cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej. W cukrowni Horodenka liczba

Tab. 12. Zatrudnienie robotników w cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie kampanii 1929/30—1938/39

L'emploi de main-d'oeuvre aux sucreries des terrains du sud-est de la République de Pologne pendant les campagnes de 1929/30—1938/39

Kampania	Ogółem	W tym kobiet	Procent kobiet
1928/29	3681	643	17,4
1929/30	4099	558	13,6
1930/31	4816	528	10,9
1931/32	4779	712	11,9
1932/33	4660	706	17,3
1933/34	4857	630	12,7
1934/35	4739	669	14,1
1935/36	4860	727	14,0
1936/37	4970	730	14,6
1937/38	5299	780	14,7
1938/39	5481	750	13,8

Zródło: WAPP, MTC, syg. 64—73; AAN, ZZC, syg. 83, 157, 305.

³⁵ WAPP, MTC, syg. 102.

³⁶ W cukrowni Przeworsk na cztery zmiany pracowało w kampanii 1930/31 około 50,5% robotników, w kampanii 1935/36 — 64%, w kampanii 1937/38 — 69%. WAPP, MTC, syg. 68, s. 22.

³⁷ WAPP, MTC, syg. 65, s. 7, syg. 68, s. 19.

tej kategorii pracowników zwiększyła się z 37 w kampanii 1927/28 do 76 w kampanii 1938/39.³⁸

Płace robotników stałych cukrowni ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w okresie kryzysu zaczęły się obniżać od 1931 r. i najniższą wartość osiągnęły w 1934 r., zmniejszając się w stosunku do r. 1930 dla pracowników stałych kategorii I o 30,0%, kategorii II o 30,4% i III o 29,7%.

Tab. 13. Płace w cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej za 8-godzinny dzień pracy w latach 1929/30—1938/39 (w złotych)

Les salaires aux sucreries des terrains du sud-est de la République de Pologne pour la journée d'8 heures du travail en 1929/30—1938/39 (en zlotys)

Kampania	Robotnicy stali			Wartość depu- tatu robotników stałych	Robotnicy sezonowi	Kobiety	Młodociani
	I kat.	II kat.	III kat.				
1929	8,28	5,90	4,25	4,12	3,50—5	2—3,50	1—1,50
1930	8,0	6,10	4,41	3,84	—	—	—
1931	7,20	5,28	3,84	3,33	—	—	—
1932	6,57	4,82	3,50	3,04	—	—	—
1933	6,0	4,40	3,20	2,73	1,60	1,20	1,20
1934	5,80	4,25	3,10	2,68	1,76	1,20	1,20
1935	5,80	4,25	3,10	2,51	1,70	1,36	1,36
1936	5,80	4,25	3,10	2,51	2,40	1,60	1,60
1937	6,40	4,80	3,44	2,51	3,20	2,24	2,24
1938	5,6—6,3	4,20	3,01	2,74	3,20	2,24	2,24
1939	5,6—6,8	4,20	3,01	2,74	3,20	2,24	2,24

Zródło: AAN, ZCC, syg. 289, 300; WAPP, MTC, syg. 108, 129, 246.

Charakterystyczny jest fakt, że na takim poziomie płace pracowników utrzymały się do 1936 r. W następnym obserwujemy nieznaczny ich wzrost, a już w r. 1938 ponownie zostały obniżone do poziomu z 1936 r. i na tym poziomie pozostały do końca omawianego okresu.

Jeszcze w większym zakresie następował spadek płac robotników sezonowych. Płace tej kategorii pracowników cukrowni omawianego terenu obniżyły się w 1933 r. w stosunku do r. 1929 o ponad 50%. Należy jednak zaznaczyć, że płace tych pracowników wyraźnie wzrosły już od kampanii 1936, a w 1938 r. osiągnęły dolną granicę płac z r. 1928.

Płace kobiet w 1939 r. kształtowały się na poziomie 60% i 34,2% najniższej i najwyższej stawki 1929 r. Na tym poziomie kształtowały się również w omawianym okresie płace robotników młodocianych. Należy

³⁸ WAPP, MTC, syg. 68, s. 21.

jednak podkreślić fakt, że utrzymały się prawie na poprzednim poziomie pensje pracowników umysłowych, biurowych i technicznych. Oprócz wysokiego miesięcznego wynagrodzenia pieniężnego (dyrektor naczelny — 4000 zł, techniczny — 1500 zł, naczelnik biura — 900 zł), pracownicy ci otrzymywali również wysokie deputaty: dyrektor naczelny — 289 zł, techniczny — 278 zł, naczelnik biura — 125 zł.³⁹ Ponadto, otrzymywali oni roczne premie, których wielkość w zależności od wykonywanych zadań wahała się w granicach od 200% miesięcznych poborów pomocniczych pracowników biurowych do 300 i 400% u pozostałych.⁴⁰ Premie dyrektorów i zastępców wynosiły rocznie po kilkanaście tysięcy złotych.⁴¹

W okresie kryzysu obniżyły się również zaopatrzenia emerytalne dla robotników stałych kategorii I o 40% a kategorii II i III o 29%.⁴²

Najwyżej uposażoną kategorią pracowników był personel inżynieryjno-techniczny i administracyjno-biurowy. Urzywilejowaną grupę stanowili również robotnicy stali. Najmniej korzystne płace mieli robotnicy sezonowi, mimo że oni stanowili w cukrowniach podstawową grupę pracowników, na których opierała się działalność produkcyjna tej gałęzi przemysłu. Za taką samą pracę jaką wykonywali robotnicy stali, sezonowi otrzymywali kilkakrotnie niższe wynagrodzenie pieniężne oraz pozbawieni byli świadczeń w naturze.

Mimo iż w omawianym okresie warunki pracy w cukrowniach ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej poprawiły się, to jednak w dalszym ciągu w poważnym stopniu praca w niektórych działach była dużym zagrożeniem dla życia i zdrowia robotników. Należy tu przede wszystkim wymienić nieodpowiednie zabezpieczenie kotłów parowych, transmisji i silników elektrycznych. Brak było odpowiedniej wentylacji, która zabezpieczałaby przed gromadzeniem się gazów wydzielanych przy różnych reakcjach chemicznych. Wysoka temperatura, jak również poważne zaniedbania urządzeń higieniczno-sanitarnych pogarszały jeszcze bardziej warunki pracy. Oprócz powyższych niedomagań częste były również przypadki przedłużania czasu pracy, o czym świadczą sprawozdania z inspekcji cukrowni i rafinerii w Przeworsku.⁴³

Koła Bezpieczeństwa Pracy, których zadaniem było ulepszanie stanu ochron technicznych, kontrola i nadzór nad prawidłowym i bezpiecznym wykonywaniem pracy, propaganda bezpieczeństwa i czystości działające w

³⁹ WAPP, MTC, syg. 168, s. 210—211.

⁴⁰ *Loc. cit.*

⁴¹ Premia dyrektora Horodenki w 1937 r. wynosiła 15 000 zł, dyrektora technicznego cukrowni Przeworska — 10 000 zł. WAPP, MTC, syg. 59, s. 213.

⁴² AAN, ZZC, syg. 300. Układy zbiorowe o pracę w latach 1931—1937.

⁴³ WAPP, MTC, syg. 111, s. 3.

poszczególnych cukrowniach, nie spełniały swoich zadań.⁴⁴ Wnioski powyższych kół nie były brane pod uwagę ze strony władz cukrowni. Inwestycje na bezpieczeństwo i higienę pracy nie przynoszące efektów finansowych, nie znajdowały w ówczesnych warunkach społecznych możliwości realizacji.

Specyfika przemysłu cukrowniczego wynikająca z jego sezonowego charakteru sprawiła wystąpienie uprzywilejowania pewnych grup klasy robotniczej. Ograniczenie działalności produkcyjnej do kilku miesięcy okresu jesienno-zimowego pozwalało na zatrudnienie rzeszy robotników sezonowych rekrutujących się z okolicznych wsi, reprezentujących ludność bezrolną, małorolną i średniorolną. Dla wymienionych grup ludności wiejskiej praca w cukrowniach nie miała podstawowego znaczenia, lecz stanowiła źródło dodatkowych zarobków pozwalających na doinwestowanie swoich gospodarstw. Ta kategoria pracowników stanowiących podstawową siłę roboczą przemysłu cukrowniczego nie stanowiła jednolitej siły zdolnej do przeciwstawienia się kapitalistycznym formom wyzysku.

Mimo znacznie niższych zarobków robotnicy sezonowi nie występowali bardziej zdecydowanie o zabezpieczenie swoich interesów. Wynikało to ze słabego uprzemysłowienia tej części kraju, dużego przeludnienia a także z braku innych możliwości uzyskania pracy. Sytuacja taka stwarzała możliwość zapewnienia względnie lepszych warunków materialno-bytowych tylko niewielkiej grupie robotników stałych i wpływała na złagodzenie konfliktów klasowych w tej gałęzi przemysłu.

Niewielką rolę odegrał w tym zakresie Związek Zawodowy Pracowników Przemysłu Cukrowniczego, który do 1936 r. w cukrowni Przeworsku był powolnym narzędziem realizacji interesów administracji cukrowni.⁴⁵ W okresie dużej radykalizacji wsi południowo-wschodniej Polski, w latach 1936/37 notowane było ożywienie działalności Związku.⁴⁶ W 1936 r. został wybrany nowy zarząd Oddziału Związku, który w sposób bardziej zdecydowany zaczął występować wobec administracji fabryki w sprawach robotników.⁴⁷

⁴⁴ WAPP, MTC, sygn. 111, s. 4.

⁴⁵ Stanisław Motyl, Związek Zawodowy Pracowników Cukrowni w Przeworsku. Maszynopis znajdujący się w Muzeum miasta Przeworska, sygn. 16. Autor stwierdza, że w wypadku gdy pracownik zwracał się do zarządu związku z prośbą o uregulowanie jego wynagrodzenia, straszono go wypowiedzeniem z pracy.

⁴⁶ Strajk robotników rolnych z 24 kwietnia 1936 r. w majątku Polskiej Akademii Umiejętności w Krzeczowicach oraz strajki solidarnościowe w folwarkach: Łopuszka Wielka, Sieniawa, Pantalowice, Urzejowice i w niektórych folwarkach w powiecie jarosławskim pod patronatem Związku Robotników Rolnych. M. Kaczor: *Walczyliśmy we wspólnym froncie* [w:] *Z myślą o Polsce Ludowej*, Rzeszów 1963, s. 197.

⁴⁷ Motyl: *op. cit.*, sygn. 16.

Jesienią 1936 r. w związku z odmową podpisania przez dyrektora cukrowni umowy zbiorowej oddział zarządził strajk robotników z inicjatywy Zarządu Głównego Związku Pracowników Przemysłu Cukrowniczego. Obawiając się strat przed zbliżającą się kampanią, dyrektor cukrowni wezwał prezesa Związku, któremu zalecił odwołanie strajku, oświadczając równocześnie, że z chwilą nadejścia umowy zbiorowej dyrekcja wykona ją w całości.⁴⁸ Umową zbiorową z 1936 r. objęto 240 pracowników cukrowni, czyli o 291% więcej aniżeli w latach 1920—1935. Umowa wprowadzała szereg korzystnych dla pracowników uprawnień, jak np.: 5-procentowa odprawa za wysłużone lata przy przechodzeniu pracowników na emeryturę.⁴⁹

W październiku 1937 r. nastąpiła kolejna akcja Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Cukrowniczego. W wystąpieniu robotników domagano się podwyżki płac. Żądania robotników przedłożył przewodniczący Oddziału Związku Zawodowego w Przeworsku, Stanisław Motyl. Strajk zakończył się zwycięsko, tzn. uzyskaniem przez pracowników podwyżki płac.⁵⁰

Uposażenie pracowników sezonowych, chociaż kilkakrotnie niższe od robotników stałych, było jednak większe od zarobków robotników rolnych. Tym tłumaczy się stały napływ do cukrowni strających się o pracę. Dyrekcja cukrowni w Przeworsku, przedstawiając starostwu sprawę zatrudnienia robotników, wyraziła opinię: „sprawa w porównaniu z latami ubiegłymi w bieżącym roku jest niezmiernie dla nas uciążliwa. W roku bieżącym codziennie przed bramami gromadzą się tłumy bezrobotnych i natrętnie zaczepiając dyrektora, wicedyrektora i urzędników, grożąc im w nieprzyzwoity sposób, żądają natychmiastowego przyjęcia do pracy. Cukrownia Przeworska nie ma możliwości dalszego przyjmowania robotników, którzy, nie uzyskawszy pracy mimo protekcji, nastawiają się wrogo do cukrowni, co wytwarza niezdrowy ferment w całej okolicy.”⁵¹

Pomyślnie rozwijający się przemysł cukrowniczy ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1925—1928 został zahamowany w wyniku kryzysu. Kryzys spowodował spadek cen na rynku światowym, powodując tym samym nieopłacalność jego wywozu. Kartele, chcąc utrzymać odpowiednie zyski przez ustalenie wysokich cen cukru na rynku wewnętrznym, zawarły między sobą porozumienie o normowaniu jego produkcji w latach 1930—1935.

Wskaźnik spadku produkcji cukru na ziemiach południowo-wschodnich

⁴⁸ *Loc. cit.*

⁴⁹ *Loc. cit.*

⁵⁰ K a c z o r: *op. cit.*, s. 197.

⁵¹ WAPP, MTC, syg. 110. Podania o pracę, petycje pracowników o subwencje. Akta spraw pracowników z ich zwierzchnikami (1934—1939).

Rzeczypospolitej był o 8,7% większy od produkcji w kraju i o 4% od spadku w zachodniej Polsce. Poprawa koniunktury rozpoczęła się od kampanii 1935/36, chociaż do końca omawianego okresu nie osiągnęła ona już poziomu kampanii z r. 1928/29.

W okresie kryzysu i depresji pokryzysowej znacznie zmniejszyła się na rzecz kryształu produkcja rafinady. W latach 1928/29—1937/38 produkcja rafinady stanowiła przeciętnie 58,8% kampanii z 1927/28 r. Spadek ten był uwarunkowany zmniejszeniem się eksportu rafinady oraz spadkiem popytu na ten gatunek cukru w kraju ze względu na zbyt wysoką jego cenę. Spadek produkcji cukru spowodował ograniczenie areału uprawy buraków cukrowych do 41% kampanii 1928/29, przy czym wskaźnik spadku powierzchni uprawy buraków cukrowych na omawianym terenie był mniejszy aniżeli w kraju. Zmniejszył się również procent plantacji włościańskich, ponieważ gospodarstwa te ze względu na spadek wydajności plonów były zmuszone zwiększyć obszar upraw dostarczających artykuły żywnościowe.

W omawianym okresie zaszły również zmiany w stosunkach własnościowych kapitału zakładowego. W miejsce kapitału obszarniczego podstawowym właścicielem akcji staje się kapitał bankowy. Cukrownie ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej wprowadzając w okresie kryzysu pracę na cztery zmiany, przyczyniły się w pewnym stopniu do zmniejszenia bezrobocia na tym terenie. Ten pozytywny element działalności przemysłu cukrowniczego omawianego terenu nie może jednak przysłonić faktu, że podobnie jak w innych gałęziach przemysłu tak i w cukrownictwie obserwować można zmniejszenie się płac robotników: przeciętnie o 33% robotników stałych i o 50% robotników sezonowych w stosunku do 1929 r.

Pogorszenie się warunków życiowych robotników w wyniku spadku zarobków i wzrostu cen artykułów żywnościowych spowodowało ich radykalizację. W cukrowniach omawianego terenu doszło do wystąpień strajkowych w 1936 i 1937 r. pod kierownictwem Związku Robotników Przemysłu Cukrowniczego. W następstwie powyższych wystąpień zwiększono liczbę robotników stałych cukrowni oraz wprowadzono szereg innych korzystnych dla pracowników cukrowni uprawnień, z których najważniejsza była podwyżka płac.

Przerzucenie ujemnych następstw kryzysu ekonomicznego na ludzi pracy, w części również na plantatorów buraków cukrowych, pozwoliło kapitałowi zaangażowanemu w przemyśle cukrowniczym omawianego terenu na osiąganie wysokich zysków i dokonywanie modernizacji cukrowni, nawet w okresie załamań koniunktury ekonomicznej w kraju i na świecie.

РЕЗЮМЕ

Развитие сахарной промышленности в 1925—1928 гг. было приостановлено экономическим кризисом. Он вызвал падение цен сахара на мировом рынке и убыточность его производства. Такое положение повлияло на решение капитала, занятого в сахарной промышленности, о нормировании производства сахара в 1930—1935 гг. с целью сохранения его высоких цен на внутреннем рынке.

Во время кризиса производство сахара в юго-восточной части Речи Посполитой начало падать уже начиная с кампании 1929/1930 гг. Самый низкий его уровень приходится на кампанию 1934/1935 гг., когда производство составляло 37,4% от производства 1928/1929 гг.

Несмотря на медленный рост, начавшийся в кампании 1935/1936 гг., производство сахара в рассматриваемый период так и не достигло уровня 1928/1929 гг. Самый высокий показатель производства сахара наблюдался в кампании 1937/1938 гг. — 62,7% кампании 1928/1929 гг.

Как в период кризиса, так и в период наступившей потом депрессии, произошло падение производства сахара-рафинада в пользу сахара-песка. В 1928/1929—1937/1938 гг. производство сахара-рафинада составляло в среднем 58,8% производства 1928/1929 гг.

Падение производства сахара вызывало ограничение ареала сахарной свеклы — до 41% ареала кампании 1928/1929 гг. Уменьшился также процент крестьянских плантаций сахарной свеклы в пользу других сельскохозяйственных культур.

Произошли также изменения в системе основного капитала: место помещичьего капитала в сахарной промышленности занял банковый капитал.

Ухудшились условия жизни рабочих: понизилась заработная плата, возросли цены на продовольственные товары. Все это способствовало росту революционных настроений среди рабочих данной отрасли промышленности. Под руководством Союза рабочих сахарной промышленности на рассматриваемой территории ширилось забастовочное движение. В результате забастовок увеличилось число постоянных работников на сахарных заводах, повысилась заработная плата; кроме того, рабочие некоторых предприятий добились для себя других прав.

R É S U M É

Le développement de l'industrie sucrière en 1925—1928 a été arrêté par la crise économique. La crise causa la baisse des prix du sucre sur le marché mondial, en rendant son exportation non lucrative. Cette situation influença le capital investi dans l'industrie sucrière à prendre la décision de réglementer la production du sucre en 1930—1935 dans le but de maintenir ses prix hauts sur le marché interne.

La production du sucre sur les terrains du sud-est de la République de la Pologne pendant la période de la crise commençait à baisser déjà à partir de la campagne de 1929/1930. Son niveau le plus bas tombe dans la campagne de 1934/35 où la production emporta 37,4% de la campagne de 1928/29.

La production du sucre, malgré une lente augmentation, ne atteignit pas pourtant, jusqu'à la fin de la période en question, de la campagne de 1928/29. Le plus

haut indice en période de la dépression d'après la crise la production du sucre atteignit dans le campagne de 1937/38, emportant 62,7% de la campagne 1928/29.

En période de la crise, ainsi que de la dépression d'après la crise, avait lieu une baisse de la production de la raffinade au profit du cristal. En 1928/29—1937/38 la production de la raffinade faisait en moyenne 58,8% de la campagne 1928/29.

L'abaissement de la production du sucre avait pour conséquence la limitation de la surface de la culture de la betterave sucrière de 41% de la campagne 1928/29. De même le pourcentage des plantations de paysans s'est diminué parce que ces propriétés, à cause de l'abaissement du rendement des récoltes, étaient obligées d'augmenter la surface des cultures fournissant des denrées alimentaires.

De même les conditions de propriété du capital d'établissement ont changé. Au lieu du capital de grands propriétaires foncières dans l'industrie sucrière entre le capital bancaire.

À cause de l'abaissement des salaires et de l'augmentation des prix des denrées alimentaires, l'aggravation des conditions de la vie des ouvriers a eu lieu. Cette dernière a eu par la suite l'accroissement de la situation révolutionnaire parmi les ouvriers de cette branche d'industrie. Dans les sucreries du terrain en question arriva-t-il aux manifestations de grèves sous la direction de l'Union des Ouvriers de l'Industrie Sucrière. Le résultat immédiat de ces manifestations c'était l'augmentation du nombre des ouvriers stables dans les sucreries, l'augmentation des salaires et l'obtention d'autres avantages par les travailleurs des sucreries particulières.